

ՀԱՐՑԱՓՈՐՁ

ՊՐ. ԿԱՐԻԷՐԻ «ԱՅԳԱՐԵԱՆ ԶՐՈՅՑ»-ԻՆ

(Շարայարութիւն) (*)

Անընդունելի է ուրեմն այն կարծիքն թէ Խորենացի զԹովսեպոս իբր աղբիւր գործածած ըլլայ. — այս էր եղբակացունն յոր բերին թուղին զմեզ մեր նախորդ յօդուածոյն հետազօտութիւնք: Կը մնայ արդ հեռեւորդ խնդրոյն մերձիլ թէ Ո՞ր էր ուրեմն նորա բուն աղբիւրն:

Կը խոստովանիմք եւ մեք որ եթէ մեր Պատմիչն բնաւ լռած ըլլար, եւ մեզ մնայր որոշել իրեն հաւանական աղբիւր մը, բանաւոր էր նախ եւ առաջ Թովսեպոսի անունը տալ. բայց զի այժմ մերժուեցաւ նա, — եւ կարծեմք յոյժ արդար դատաստանաւ, — եւ չկայ մեզ ծանօթ ուրիշ հեղինակ մը զնա փոխանակելու (1), ի՞նչ այլ կը մնայ ընե

- (*) Տես զնախընթացն յէջ 334, — ուր եւ ուղղելի են առաջիկայքդ.
էջ 338 տող 6 բախդ	ընթերցիր բաղդ կ'աւ բախտ.
» 340 » 37 անձ	» անձն.
» 341 » 1 կատարելու	» հաւանելու.
» 343 » 3 պատերազմի	» պտրզմի պիտի ելնէր.
» » 12 իբր	» երբ.
» 345 » 31 անտի	» անդր.
» 346 » 2 օգնականութիւն	» — թեան.
» 350 » 35 երկայնագոյն	» երկարագոյն.

(1) Աւելորդ է կարծեմք յիշել աստանօր զԵսեբիոս, որոյ զանունն զեր ի վայր յեղյեղած են բազումք, սկսեալ ի Քննական պատմութեանէն Հայոց, եւ իբր աղբիւր Խորենացոյ անուանած, թէ եւ բոլորովին ձրի՝ առանց ինչ գրական ցուցմանց. զի դեռ հասու եղած չեմք թէ զո՞ր պատմական դէպք երեւակայած են տեսնել ի նմա իբր նմանութեանց ապացոյց ընդ նա եւ ընդ Խորենացի. զի յոյն մատենագիրդ մի կամ երկու տեղ հազիւ իւր ընդարձակ մատենագրութեան մէջ Հայոց անունը տուած է: Տեսանք, այո, Պր. Կարիէրի յառաջ բերած մէկ դէպքը, բայց աւելի իբր ապացոյց՝ ապացուցութեան մը տկարութեանը եւ անյայտողութեան (վերեւ էջ 343): Իսկ թէ ուրիշ տեղ մը եւս ըսած է Յարգ. Քննադատդ ճոխաբանութեամբ մը, թէ «Քիչ մը ետքը պիտի տեսնեմք թէ ի՞նչ ընդարձակ փոխառութիւններ ըրած է Խորենացի», (Արգարեսան գրոյց, էջ 17), այդ մեծահնչիւն սպառնալիքն ոչ յայլ ինչ կը հայի, բայց լոկ Արգարեսան դարձին պատմութեան, յորում գիտեմք որ Խորենացոյ բուն աղբիւրն աւելի Լեբուբնա էր, այն որ աղբիւր հղած էր նաեւ Նաեբիոսի: Բայց զայսմանէ արդէն պիտի խօսիմք ի կարգին:

խոհուն եւ աննախապաշարեալ մտաց, բայց եթէ հլուաբար դառնալ եւ ընդունել զայն՝ ինչ որ յայտարարած է մեր Պատմիչն բացորոշ եւ յըստակ բանիւքն թէ, Վսկիզըն արասցուք պատմել քեզ ի Հինգերորդ գրոց Ափրիկանոսի ժամանակագրի: Սակայն ոչ, տակաւին չեմք ի վիճակի այդպիսի առաջարկ մը ընկու. քանզի չվրիպեցունեմք մեր ուշադրութեանն որ մեր վէճին բուն ներքին եւ զլիսաւոր կէտն ոչ թէ Ափրիկանոսի աղբիւր ըլլալուն եւ չըլլալուն վրայ է, որչափ մեր ծերունի Պատմագրին ճշմարտախօսութեան եւ անկեղծութեան վրայ: Յովսէպոսի մերժութեամբն՝ այդ կասկածն ի միասին մերժուած չըլլար, կամ չեն հարկադրուիր նոքա որ տոգորուած են, իրենց գաղափարէն հրաժարելու. կարելի է նոցա ենթադրել որ բոլորովին անյայտ եւ անծանօթ հեղինակ մը եղած ըլլայ խորհնացուց աղբիւրն, քան թէ Ափրիկանոս, սոսկ այն պատճառին համար թէ նա առաջ, Անտարակոյտ թէ այն պարագայիս մէջ կը դժուարանայ մեզ մեր գործը, դրականապէս եւ դործականապէս ցուցնելու մեր Պատմիչն բանից ճշմարտութիւնը, թէեւ մեզ համար անտարակուսելի. զի Ափրիկանոսը՝ այդ անյայտ եւ անծանօթ հեղինակաց դասէն է յոր ակնարկեցինք, քանի որ իւր գործն, զոր զլիսաւոր հիմն կը համարեմք մեզ խորհնացուց պատմութեան, կորուսեալ մատենից դասէն է գծադրաբար: Ինչ ուրեմն. անյուշալի՞ք է վերջապէս խնդրոյն լուծումն տալ, եւ հարկի՞մք հրաժարիլ յամենայնէ, իբր լսնոյծ եւ անել առեղծուած. — չեմք կարծեր. ամենախիստ քննադատական պահանջից եւ օրինաց իսկ հաւատարիմ մնալով, կարող կը տեսնեմք զմեզ այդ առեղծուածոյն բացատրութիւնը տալ. բայց թէ ի՞նչպէս, — ամենապարզ է ճանապարհն, թէեւ անուղղակի. Զայն օակաւն իսկ՝ զոր գիտեմք երկուստեք թէ՛ խորհնացուց եւ թէ՛ Ափրիկանոսի վրայ, բաղդատութեան դնել տեսնել թէ կը համաձայնի՞ն իրարու, — կամ որ նոյն է ըսել, ինչ որ կը պատմէ խորհնացի, ինչ երեւոյթ որ կ'երեւցունէ իւր Պատմութեան ընդհանուր ընթացքին եւ ոգւոյն մէջ, կընա՞ն իրենց լուծումն գտնել եթէ Ափրիկանոս ենթադրուի իւր աղբիւրն: Բարեբաղդաբար զայդ բաղդատութիւնն կատարելու բաւական ունիմք նիւթս ի ձեռին. զի ոչ Ափրիկանոսը, եւ ոչ նորա գործն բացարձակապէս անծանօթ եւ անյայտութեան մատնուած են. կան այնքան տեղեկութիւնք աստ եւ անդ առ այլ եւ այլ մատենագիրս եւ պատմիչ, որ բաւականք են մեզ զայդ կէտն լուսաբանելու: Եւ երբ ուրեմն այդու միջոցաւ հաւանականութեանց այն սահմանին հասնիմք որ վերջինն պէտք է համարուի, կարծեմք՝ յոյժ օրինաւոր հերպիւ պիտի զօրէ այն ատեն նաեւ մեր Պատմիչն վերոյիշեալ յայտարարութեան վկայութիւնը վրայ բերել, քանի որ արդէն ցուցած եմք թէ քանի՜ անհաւանական է կարծելն, թէ խորհնացի անտեղի եւ անկարեւոր ստութիւն մը ստած եւ կեղծած ըլլայ. (Տես վերեւ էջ 338-341): Այդպէս ճշմարտաման հաւանականու-

թիւնն հարկ է որ ստոյգ ճշմարտութեան դատնայ եւ ընդունուի: Կարծեմք թէ յոյժ տրամաբան կը գտնուի այս մեր ձեռնարկութիւնը այս դժուարալոյծ խնդրոյն մէջ, եւ ոչ ալ ապստամբ քննադատական օրէնքէն: Մեր յաջորդ բանից ընթացքը յուսամք աւելի բացայայտ երեւիքան զայս մեր աշտմեան տուած նախազեկոյց սահմանը: Սակայն հարկ է որ նախ լսեմք եւ տեղեկանամք թէ ո՛ր էր Ափրիկանոս եւ որպիսի՝ ինչ իւր գործն:

Ափրիկանոս եւ իւր ժամանակագրութիւնն (1)․ — Յուլիոս Ափրիկանոս նշանաւոր մատենագիր մի էր քրիստոնեայ, ըստ հաւանական կարծեաց՝ ի հեթանոսութենէ դարձած, որ կը ծագկէր յառաջին կէս Գ դարու (+ իբք 240): Սուրբասս գնա Լիբէացի կը համարի Սեքստոս անուն տալով, թերեւս զի իրօք անտի իսկ էր Ափրիկանոս մականունն, եւ կամ թէ ինքն Սուրբասս այդ մականունէն զոննդավայրն հետեւցուցած է (2)․ ստուգագոյնն այս է որ Ափրիկանոս աւելի Պաղեստինացուոց աշխարհին հետ վերաբերութիւն ունեցած է, եւ երկար բնակութիւն ի հինն եւ:

(1) Բաղմաթիւ են Ափրիկանոսի վրայ տեղեկագրողք այլ եւ այլ մատենից մէջ, բայց առանձինն ուսումնասիրեալ գործ մը հրատարակեց վերջին տարիներս, մեզ քաջածանօթ եւ ինքն հայկականաց ծանօթ, Պրոֆ. Գեղցեր՝ մականգրեալ՝ Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronologie. Leipzig. 1880-1898. 8°, երկհատոր, — նպատակ ունենալով ի մասնաւորի ցուցընելու թէ ի՞նչպէս յետագայ ժամանակագրաց առաջնորդ եղած է Ափրիկանոս: Ի նոսա կը յիշուին ի վերջոյ նաեւ ի մերօրս, Ստեփ. Ասողիկ, Սամ. Անեցի, Վարդան, եւ Մխիթ. Այրիվանեցի, — թէեւ սոքա՝ ըստ մեզ՝ աւելի Եւսեբիայ, քան թէ Ափրիկանոսի են հետեւողք: Եթէ կայր արդարեւ իրօք մէկը, թէ ոչ կա՝ տարեալ ձեւով հետեւող ժամանակագիր, բայց բազում նրժքն նորս պատմականս հաւաքող անտի, նա ինքն իտրենացի էր․ սակայն Գերմանացի գիտնականն դժբաղդ աղղեցութիւն կրելով յաջ եւ յահակ խօսող քննադատներէ, հաղիւ արժանի համարած է քանի մը տողով հարեւանցի յիշատակութիւն ընել վրան, յառաջ բերելով գրեթէ բան առ բան Գուաշմիդի հակասող եւ անհիմն վճիռները․ այն թէ, եթէ իտրենացի բան մը ունի առած Ափրիկանոսէ, Արդարեան զրոյցն է, եւ զայն ալ առած է յԱսորւոյն թարգմանեալ Եւսեբիայ Եկեղեցական Պատմութեանն․ այլկէ դուրս առածն «այնչափ կ'արժէ, որչափ ոչինչն» (Հտ. II. էջ 209 եւ 281)։ Ճաւայի է այս․ զի մեք այնպէս կը համարեմք, որ եթէ անկախ պահէր զինքն Պրոֆ. Գեղցեր, եւ ինքն առանձինն քննէր զիտրենացի, գուցէ կարեւոր նպատակներ ընդունէր անկէ յառաւել լուսաւորութիւն իւր գործոյն, հեղինակէ մը՝ որ մին է հնագոյններէն որ զԱփրիկանոս գործածած են: Հանդերձ այսու, մեծ յարգ ունի մեզ համար Պր. Գեղցերի գործն․ քանզի գիտնական մի է մանրակրկիտ, որ առանց բնաւ եռանդն ունենալու դէպ ի իտրենացի, ձայնակից է մեզ՝ ինչ որ պիտի տեղեկացունեմք Ափրիկանոսի կենաց եւ գործոց վրայ: Այս հաւամայնութիւնը՝ մեր այդ տեղեկութիւններէն հանելիք հետեւութեանց համար կարեւոր կէտ մի է:

(2) Ի կարծիս եղած են ոմանք ի հին գիտնոց (ինչպէս Սկալիպեր, Վալուա, եւն.) թէ երկու (ըստ ոմանց եւս մինչեւ երեք) Ափրիկանոսք

մաւուս, որով եւ բարերար գտնուած է քաղաքին՝ զայն իւր բարեխօսութեամբն նորոգել տալով Հոռոմայ կայսեր, (Եղագաբաղ՝ ըստ Եւսեբիոսի, եւ Աղեքսանդր Սեւերոս՝ ըստ Սիւնկեղդոսի) Նիկոպոլիս անուամբ (1) :

Իւր կենաց սակաւածանօթ անցից մէջ կը յիշուի որ ուղեւորած է յնդիպոսոս, ի Հոռոմ առ կայսրն վերոյիշեալ առթիւ, ի Փոքրն Ասիա եւ ի Հայաստան : Այս վերջին երկու տեղեաց զայցելութիւնքն ինքն իսկ յիշած է (2) : Թուի անձամբ ստուգելու համար այն տեղական կըրկին աւանդութիւնները, որոց մին Նոյեան տապանը Ապամէա (Փոիւգիոյ) քաղաքի մօտ լերան վրայ եղած կը պատմէր, եւ միւսն յԱրարատ, — անշուշտ այս վերջնոյս տեղեկացած ըլլալով Յովսեպոսէ (Հնախ. Ա, դ, 5-6) : Եւ այց արժանին դիտողութեան այն է, որ այս ուղեւորութեանց մօտ ժամանակի քայսերաց (այս է՝ Սեպտիմոսի Սեւերոսի, Մակրինոսի եւ Փիլիպպեայ) զրամոց ոմանց վրայ կը տեսնուին Ապամէական Նոյեան տապանին պատկերք :

Այս ուղեւորութեանց կարգին մէջ, որ եւ կարեւորագոյնն մեզ համար, Ափրիկանոսի նաեւ առ Ասորիս յնդեսիա երթալն է, եւ անդ ժամանակ մը բնականաւն եւ մտերմանալ արքունեաց հետ : Այս մասին հետաքրքրական մանր տեղեկութիւնս կուտայ Կեւդի մատեանն (գլ. 1թ,

եղած են՝ ըստ Սեքստոս եւ Յուլիոս անուանց, իրարու ժամանակակիցք, եւ եթէ առաջնոյն՝ Լիբէացոյն՝ եղած ըլլայ Կեստի (կամար գօտոյ) անուանեալ հետաքրքրական գործը, գիտական գրութիւն մը, բժշկական, երկրագործական, զինուորական, բնապատմական, մետաղական, եւ այլ նիւթոց վրայ ճառող : սակայն այժմեան քննիչք, ինչպէս եւ ինքն Գիլցեր, հայելով թէ՛ ինչ երուսն գրեթէ միաձայն վկայութեանը, եւ թէ՛ ի նմա յիշուած ինչ ինչ պատմականաց յարմարեցութեան, կը միաբանին ընդունել թէ այդ գործն ալ ժամանակագրին է, իւր հեթաւ նոսութեան ատեն շարադրած : Այս կարծիք որ ընդունելի է եւ մեզ, զի ունիմք անկէ օգտուելիքներ, սակայն դիտել միայն կուտամք, որ թէեւ Եւսեբիոս է հնագոյն վկայողն այս տեղեկութեան յիւրում Եկեղ. Պատմութեան (2, 1ա), բայց մեր յԱսորոյն թարգմանուած հայերէն բնագրին մէջ կը պակսի այն :

(1) «Ի Պաղեստինէ հին Եմաւուս նորոգեցաւ եւ Նիկոպոլիս կոչեցաւ վերակացութեամբ եւ աղայանօք առ արքայ Յուլիոսի Ափրիկանոսի ժամանակագրին» : (Եւս. Գրոն. Բ, 296) : Զնոյն կը կրկնեն նաեւ Հերոնիմոս լատին թարգմանութիւնը, Զատկակոն քրոնիկոնն եւ Սիւնկեղդոս, որով Ափրիկանոսէ առնուած Կ'երեւի լինել : — Իսկ Եմաւուսը չէ յիշատակեալն՝ յիւստարանի, այլ այն որ ի Մակաբայեցոց գիրս կը յիշուի, ի մերումս Ամաւուս ձայնիւ (Ա, գ, 57 եւ թ, 50), եւ կը գրուէր առ ստորոտս Եւդայեան լերանց : Առ Հռոմայեցւոյք նահանգապետութեան (Toparchie) մը մայրաքաղաք եղաւ, եւ յամի Տն 4, հրկէզ ի Վարոսէ Հռոմայեցոյ : — Ասորի մատենագիրք նոյն քաղաքիք եպիսկոպոս կ'անուանեն զԱփրիկանոս :

(2) «Ի լինելն հեղեղին ջուրց՝ ամաց վեցհարիւրից էր Նոյ, եւ ի ցածանալ ջրոյն՝ էջ նա ի լերինս Արարատայ, զոր ի Պարթեւս լինել զիտեմք, թէպէտ են որք ի Կեղիսն կամ ի Սեպւն Փոիւգիա ասեն լինել, եւ ես աչօք տեսի զտեղիսք երկոսինս» : (Առ Սիւնկեղդոսի) :

տպ. Thevenot) • զի կը յիշուի անդ Աբգար անուն թագաւոր ոմն, — որ ըստ գիտնոց հաւանական կարծեաց՝ է նա ինքն քրիստոնէացեալն Աբգար Թ (179-214), զոր եւ յիշած էր Ափրիկանոս նաեւ իւր ժամանակագրութեան մէջ (1), — եւ նորա որդին Մամնու, որոյ որսոց ընկրակից կ'ըլլայ մեր ժամանակագիրը, կը յիշուի անդ նոյնպէս ուրիշ որսակից մը, «Բարդաժան Պարթեւ», որ համբաւաւոր գնոստիկեան Ասորի Նդեւացին ըլլալուն տարակոյս չկայ • իւր բնիկ Բարդաժան անունն ինքնին կը վկայէ (2) :

Հռչակաւոր եղաւ Ափրիկանոս անունն Եկեղեցւոյ մէջ ընդ բազում դարս (Եւս. Եկեղ. Պատմ. Ա. Ե) իբր գիտուն, իբր մեկնիչ եւ իբր պատմագիր, համապատիւ Որդիներեայ, որում երիցագոյն ժամանակակիցն էր, զի զնա իւր թղթոց մէջ սորդեակ» կը կոչէ, եւ միանգամայն բարեկամ, Տեղեկացանք ի վեր անդր համառօտիւ իւր Կեսդի գրոց վրայ • բայց զառաւելագոյն համբաւն ստացաւ Ափրիկանոս իւր ժամանակագրութեամբն (Եւս. անդ. '2, 1ա), որով նա առաջինն եղած էր հիմն զնկու ժամանակագրական գրութեան մը, որով զարտաքին պատմութիւնն կը համաձայնեցունէր կը կապէր Սբ. Գրոց ժամանակագրութեան հետ (ըստ Ենթանամից հաշուին) : Այս գրութիւնն, թէեւ արդի գիտութեան առջեւ ոչ կարի ապահով, կը մթազնէր մանաւանդ, ինչպէս կ'ըսէ Daouou, թէ՛ սրբազան եւ թէ՛ արտաքին պատմութեանց ժամանակագրութիւնը, սակայն մեծ յարգ գտաւ առ իւր յաջորդ քրիստոնեայ պատմիչս, եւ ընդ բազում դարս նոցա նախատիպարն եղաւ, թէեւ իւրաքանչիւր ոք տարբեր հաշիւներ կը հանէր նոյն Սբ. Գրոց բնագիրներէն, երբ չէր ուզեր ծառայաբար հետեւիլ իրեն : Ի սոսա նշանաւորագոյնն եղած է ծանօթն մեզ Եւսեբիոս, ուր յաճախ իսկ զնա ի վկայութիւն կը կոչէ, երբեմն նաեւ վիճելով անոր կարծեաց դէմ, եւ ինչ ինչ հատուածներ ալ ի փոխ կ'առնու անկէ իւր այլ եւ այլ գործոց մէջ (3) : Յետոյ առ Բիւզանդացիս՝ Զատական Քրոնիկոնն (է դար), Մալալաս (2 դար ?), Սիւնկեղ-

(1) Զոր այս ձեւով յառաջ կը բերէ Եւսեբիոս իւր Քրոնիկոնին մէջ՝ ըստ հայերէն թարգմանութեան • «Ուռհայի թագաւորեաց Աբգարիոս՝ այր ազնիւ, որպէս Ափրիկանոս պատմէ», (Բ. 296) • ուր Սիւնկեղոս բանիկ մը եւս կ'աւելցունէ • «Համանուն նախնոյն Աբգարու» : Սակայն զայս յիշատակութիւնն կ'ընեն սոքա ի թիւ Ողոմպիադին 249 • 4, որ է ամ Տն 220, որ չյարմարի վերոյնշանակեալ թուականին, որ ըստ արդի ժամանակագրաց է :

(2) Կը ձայնակցի իմն եւ Եպիփանայ աւանդելն (Հնդ. Հերթ. Մ2) թէ Բարդաժան բարեկամ էր Աբգարու, եւ թէ ազդեցութիւն ունեցաւ նորա դարձին վրայ, — զուցէ թէ եւ մերոյս Ափրիկանոսի գիտելու եմք որ մօտ այն տարիներուն նաեւ ի Հոռմ յարքունիս կայսերեցն Ադեքսանդր Սեւերոսի (222-235) եւ Փիլիպպեայ Արաբացոյ (254-249) նոյնպիսի շարժմունք կային զքրիստոնէութիւն ընդունելու :

(3) Բազդ. Եւսեբ. Քրոն. հայերէն, Ա. 106, 156-169, 193, Բ, 172, 212, 296 :

ղոս (Ը դ.), Կեղրենոս (ԺԱ դ.) • եւ առ Ասորի Յեսու (Սիւնակեաց ԳԸ դ.), եւ մինչեւ նաեւ Միքայէլ ասորի (ԺԲ դ.) զի իւր աղբերաց ցանկին մէջ կը յիշէ եւ զՆփրիկանոս, թէեւ վրիպեցունելու չեմք մեր ուշադրութենէն, որ շատ հեղ պատմիչք իրենց աղբիւր կ'անուանեն նաեւ զանոնք, որ երկրորդ ձեռքէ են (1):

Հնոց այս հետեւողութիւնն, ըսեմք միանգամայն՝ անոնց ունեցած բարձր համարումն Ափրիկանոսի վրայ, պատճառ եղած է որ անոր Ժաւնակագրութեան ըստական թուով հասուածներ, մեծ կամ փոքր, պաշտօնաւորներն իրենց գրութեան մէջ իբր հեղինակութիւն յառաջ բերելով, մինչեւ նոյն ինքն մեծն Բարսեղ (Յդ. Հոգեոյն Սբ. Գլ. ԻԹ): Այսու այդ նշանաւոր Քրիստոսի կորուստն մասամբ դարմանուած է, այնպէս որ այդ բեկորներով կարող կ'ըլլամք փոքր ի շատէ որոշ գաղափար մը ունենալ մեք այժմ անոր թէ՛ ընդհանուր եւ թէ՛ նաեւ մասնաւոր հանգամանաց վրայ, որոց պէտք ունէինք անհրաժեշտ մեր Խորենեան խնդրոյն համար: Ուրեմն անոնցմէ մէկ քանի կարեւորներն ի մէջ բերեմք աստ:

Ափրիկանոսի գործն պարզապէս հաւաքումն էր պատմական յիշատակեաց, ի սրբազան եւ յարտաքին պատմութեանց ժողովեալ, եւ դասաւորեալ հետ զհետէ ըստ ժամանակագրական կարգի, որ սկսեալ ի ստեղծմանէ աշխարհի կը հասնէր մինչեւ ց221 ամ Փրկչին, որ է վերջին ամ կայսրութեանն Նիզաքաղեայ: Իւր գլխաւոր թուականն էր Ստեղծման թուականն, զոր 4999 կը հաշուէր Ն. Ք. բայց ի նիւտսէ եւ յԱրահամէ եւ անդր, Աբրահամեան թուական կը կոչէր, ինչպէս կ'երեւի իրեն հետեւող ժամանակագիրներէն, յետոյ յաւելլով ի նա նաեւ զՈղիմպիադը, որ Յունաց որոշ թուականն էր, սկսեալ ի 1240դ ամէն:

Այս միահետ ընթացքը տեղ տեղ կ'ընդհատէր՝ ժամանակախօսական խնդրոց մէջ մտնելով, ամփոփելու համար նախորդ ժամանակաց հաշիւները, եւ կամ եթէ տարակուսական եւ խնդիր վերցունելու կէտ մը կայր, վիճելու: Այս ձեւ կը տեսնուի արդէն առ Նեսեբայ, առ Սիւնակեղոսի, եւ առ այլս: -- Սոյն վերջին պարագայիս վրայ Սկալիգէր:

(1) Նաեւ Արեւմտեայ ծանօթացած էր Ափրիկանոս • կը յիշատակեն զնա Բեթա, Իսիդորոս Սիկիրիացի, Ագոն եւն. կ'ըսէ Tilleuont թէ նաեւ լատին հին թարգմանութիւն մը տեսնուած է ի գրչագիրս, ուր ի յետնոյ յաւելուած ցանկ մը եւս կայր Հռոմայեցի Հիւպատոսաց, որ կը հասնէր մինչեւ ցամի 362, եւ զա իսկ նախադիւր եղած է յաջորդ հրատարակուած ցանկերու:

(2) Այդ հատակոտորոց առաջին հաւաքողն եղած է Gallondi՝ (Մասենազ, Հարց) • բայց հոխադոյնս, թէեւ ոչ անթերի, հրատարակեց հանդերձ ծանօթարանութեամբ M. J. Bouth անգղիացի գիտնականն, իւր Բ եւ Գ դարուց քրիստոնեայ մատենագրաց հատկոտորոց հաւաքման Բ հատորոյն մէջ • Reliquiae Sacrae, Oxford, 1846, 5 հոկտ. 1846:

որում եղած են եւ հետեւողք, ոչ ուղիղ տեսութիւն մը կ'ընէ, համարելով որ Ափրիկանոսի գործը՝ նման Եւսեբիոսին, երկամասնեայ էր. մին ժամանակագրութիւն կոչուած, եւ միւսը Քրոնիկոն, որ եւ կանոնք. եւ թէ վերջնոյն մէջ կը գտնուէին կարճաոտ պատմականքն, այնպէս իմն նկատելով թէ Եւսեբիոս ճշգիւ նմանող եղած է իւր նախորդին, մինչեւ հեղնորէն կոչել զնա. «Կրկնեփ Ափրիկանոս» (Africanus recoctus), Բայց կը սխալէր. կանոնս կազմելն աղիւսակաձեւ՝ Եւսեբեայ գիւտն էր, որ զնոյն գործադրած է նաեւ Աւետարանաց համաձայնութեանց համար, Հին մատենագիրք ոչ երբեք յիշատակութիւն կ'ընեն Ափրիկանոսի կանոնաց (1). Նա ընդհակառակն եթէ իւր գործ իբր ժամանակագրութիւն նկատուած է եւ կոչուած, յաճախագոյն թերեւ Պատմութիւն կոչուած է, ինչպէս անուանած են Սըն. Բարսեղ, Փոտրոս, եւ նոյն իսկ Սիւնկեղղոս (երիցս):

Ափրիկանոսի ժամանակագրութեան ստույգ բաժանումն, ի հինգ գիրքս բաժնուած ըլլալն է. ինչպէս կը վկայէ Եւսեբիոս (ԵՊ. 2, լա եւ Քրոն. Ա, 155), եւս եւ Սիւնկեղղոս եւ Փոտ, Եւ կարեւորագոյն զխոռոչութիւն մի է Պրոֆ. Գեւրգերի այդ հինգ գրոց ժամանակագրական տրոհումը ճշգիւն ըստ առաջիկայիդ (Հտ. Ա. էջ 27).

Ա գիրք. 1 — 2661. ի ստեղծմանէ մինչ ի ցրումն աղղաց.

Բ գիրք. 2632 — 3707. ի ցրմանէ ազգաց ցՄովսէս.

Գ գիրք. 3708 — 4727 ի Մովսիսէ ցԱ. Ողոմպիադ.

Դ գիրք. 4728 — 5172 յԱ. Ողոմպիադէ ցվերջ թագաւորութեան Պարսից.

Ե գիրք. 5173 — 5723 ի մեծէն Աղէքսանդրէ ցեղադարադոս:

Փոտ (Ժ դար) իւր Բիւրաւատեանին մէջ, Պատմութիւն (Ιστορικόν) աւելնը տալով, Ափրիկանոսեան գործն ընթերցած ըլլալը կ'աւանդէ (գրչ. ԼԴ), եւ կը նկարագրէ զայն իբր աշխատութիւն մը «Հակիրճ, բայց ոչ ի կարեւոր գիտելեացն ինչ նուազեալ»: Այս նկարագրէն, եւ յետոյ մա-

(1) Սկալիգերի մոլորման պատճառաց գլխաւորն Սիւնկեղղոսի ընթերցուածն եղած է Եւսեբեայ այն հաստատոյն, զոր հայերէն թարգմանութիւնն ունի այսպէս. «Զառաջին ողոմպիադն Ափրիկանոս առ Ըովաթամաւ Հրէից արքայիւ գումարէ. նաեւ մեր կանոնս առ Նոքաւք (ընթերց. առ Նովաւ) յանդիման կացուցանէ: Եւ արդ գրէ Ափրիկանոս զայս ձեւ օրինակ բանից. «Եւքիղոս Ագամեստորայ՝ մինչեւ ցկեանս տիրեաց Աթենացւոց ամս ԻԲ, առ որով Յովաթամ թաղաւորեաց յերուոսդէմ»: եւ մեր իսկ կանոնս [ույս ճեղ Սիւնկեղղոսի յոյն բնագիրն «ասէ» բայ մը կ'աւելցունի] ընդ առաջին ողոմպիադաւ փակեաց զՅովաթամ» (Քրոն. Բ. էջ 170-172). Արդարեւ այդ անհ յաւելուածով խօսքն Ափրիկանոսի վերաբերուած կ'ըլլայ, որով հետեւաբար եւ իսմոնն, որով իրաւունք կ'ունենայ Սկալիգէր, Հետեւանք մեծ կ'ունենայ եթէ կարելի ըլլայ ճշգիւ, թէ այդ ἀδελφὸς բառն, նոյն իսկ Սիւնկեղղոսի է թէ իւր գրչագրողին:

հաւանդ ըսելէն թէ «յետ Քրիստոսեան ժամանակին իրերը համառօտիւ կը յիշէ», գուշակել կուտայ մեզ որ այդ մատենայած գիտնոյն գրչադիրը հասնառօշեալ օրինակ մը եղած ըլլալու է, — սովորական երեւոյթ առ հինսն : Քանզի եւսերեայ այն հատուածն զոր Ափրիկանոսի Գ գրքէն առած է (Աւեսար. Պատմութ. Ժ, Ժ), եւ Հերոնիմոսայն՝ անոր Ե գրքէն «Դանիէլեան եօթներորդաց» վրայ (Մեկն. Դան. Թ, 24), բնաւ հակիրճ գրութեան մը հանուած լինելոյն նշանը չունին (1), եւ ոչ ալ Սողոմոնոսի (Ա, ա) զԱփրիկանոս եկեղեցական պատմչաց կարգին մէջ դասելն կը հաստատէ թէ իրօք Քրիստոսեան դարուց պատմութիւնն՝ համառօտագոյն եւս եղած ըլլայ : — Բայց մեզ այդ հակընդդէմ տեղեկութեանց եւ երեւութից դէմ կը ստիպուիմք ընդունիլ թէ ուրեմն Ափրիկանեայ հարազատ գործոյն, — որ անշուշտ բուն պատմագրութիւն մը չէր, այլ ճոխ պատմական ժամանակագրութիւն մը, — հատուածներն՝ անհաւասար զարգացումն ունէին : ոմանք կարճատեք էին՝ իբր ամփոփ տեղեկութիւնք, եւ ոմանք ընդլայնեալ մանրապատում, ըստ կարեւորութեանն, զոր նոցա տալ պատշաճ համարած էր հեղինակն :

Ափրիկանոս այս ժամանակագրական գործոյն համար էր գլխաւորապէս հնոց տուած մեծամեծ զրուատիքն : Եւսերիոս ի մասնաւորի կը դուլէ դայն՝ «մտադիր քննութեամբ յօրինեալ» ըսելով (ԵՊ. Ե. չա), եւ իբրեւ հեղինակութիւն զնա յաճախ ի վկայութիւն կը կոչէ : Նաեւ շատ հատուածներ ալ անտի իւր գրութեանց մէջ ընդունած է : Եւստատիոս, որ թերեւս սուելի խիստ է իւր դատաստանաց մէջ, եւ սա նորա գործերը կ'անուանէ «Ալեքսեալս հմտութեամբ իւրոյ ժամանակին, իմաստասիրութեան գեղով, եւ գիտութեամբ Սբ. Դրոց» : (Թղթ 2Դ, ըստ Tillemont-ի Mémoires : հտ. Ա.) : Դարձեալ առ մեզ Nöldeke, նորա Շուշանայ պատմութեան վրայ ըրած քննադատ տեսութիւնները կարգաւորով, որով ուղած է Դանիէլի դրոց այդ գլխոյն անվաւերութիւնը ցուցնել, «թախանցող միտք» կը կոչէ : (Պատմ. մատենագր. Հին Կաւկաս. իւր.) : Ափրիկանոսի այս բարեմասնութիւնք եթէ մեծաւ մասամբ իւր բնատուր հանճարոյն արգասիքն էին, ոչ ինչ նուազ, դէթ հմտութեան մասին՝ նպաստած էին այն բազմաթիւ հեղինակք, զորս ընթերցած եւ խորհրդակցած էր : զի այդոց անուանքն, որոց պատահաբար պահուած հատակոտորոց մէջ կը հանդիպիմք, ոչ աննշանք էին թուով : կը տեսնեմք ի նոսա որ հին յունական պատմութեանց համար խորհրդակցուած են Դիոդոր, Կասսոր, Պոլիբիոս, Բրետալիոս, Պալեմփատոս, Փղեգոն, .

(1) Հերոնիմոս այսպէս կը յառաջադնէ այդ հատուածոյն համար : «Ընթերցաւ զլուսն որ վեօթներորդացն Դանիէլի, որ բազում ինչ ունի զարմանալիս եւ միջ երկար լիցի զբովանդակն ի մէջ բերել : այլ որ ինչ ի պէտս է գործոյս՝ ճառելի է» եւն. : — Զնոյն հատուածն նաեւ Եւսսերիոս մուծած է իւր Աւեսարախական Ապացոյցութեան մէջ (Ը, բ) :

Փիլոքորոս, Թալլոս (պատմիչ Ասորի), եւն. ւ Նախկին Հրէականաց համար՝ Փոյեմոն, Ապիոն, Պտղոմէոս Մենտեպոս, եւ վերջին ժամանակի Հրէականաց համար՝ Փիլոն պատմիչ, Հեզեմիպպոս, Յուստոս, Նիկողայոս Դամասկացի, եւ վերջապէս՝ Յովսեպոս ւ Հմաութեանց այս առատ աղբիւրները, տարակոյս չկայ որ ժամանակին նշանաւոր մատենագրութեաները չրջելով՝ հաւաքած էր, ոչ միայն յնգիպատոս, այլ եւ նաեւ յնգեսիա, ուր գնացած էր եւ արքունական հովանաւորութիւնը վայելած, եւ ամենայն հաւանականութիւն կայր իրօք, ըստ իրենացւոյ վկայելոյն՝ թէ «Որ ինչ ի քարտէս այնր դիւանի» կը գտնուէր, առած իրօք «փոխադրած» ըլլայ իւր աշխատութեան մէջ:

Խորհեմացի հանդիպ Ափրիկանոսի. — Չեմք երկրայի որ բանիմաց բանասէր մը, եւ փոքր ի շատէ հմուտ իրենացւոյ պատմութեան մանր հանգամանաց, կարդալով զայս համոռոտ նկարագիրը՝ զոր տուինք Ափրիկանոսի վրայ, ինքնին նշմարած չըլլայ անդ այն նմանակցութիւնները որ այդ երկու մատենագրաց վրայ յայտնի կը ցոլանան: Կարեւոր հնարք մի է այդ համաձայնութեանց խուզարկութիւնը՝ քննադատական արուեստին մէջ, գաղտնիք մը ստուգելու համար, եւ չեմք կրնար ըսել որ այդ հնարքն վերկած ըլլայ Պր. Կարիէրի հմուտ եւ արթուն մտքէն: Նա՛ եւս ի գործ դրած է զայն, բայց իւր բաղդատութեան եզը ընտրելով, փոխանակ Ափրիկանոսի՝ զՅովսեպոս: Մեզ, որ նախորդ քննութիւնները ըրած եմք Յովսեպոսի վրայ առանձինն, դիւրագուշակելի է թէ մեր Պրոֆեսսորին բաղդատութիւնք ինչ ելք ունեցած ըլլալու են: Այո, գտած է որ այս վերջին երկու պատմչաց բանից մէջ ինչ ինչ համաձայնող կէտեր կան. բայց գտած եւս է շատ մը անհամաձայնող կէտեր, որոց մեկնութիւն տալու համար՝ ապաստանած է բռնադժուարի եւ անընդունելի ենթադրութեանց: Թողումք որ շատ մը պայմաններ եւս, զորս բաղդատութեան դնել կամ մոռացել է, եւ կամ հարկ համարած լռութեան տալ: Արդ մեք այժմ նախ իւր այդ քննած պայմաններէն սկըսիմք, զայնս վերաքննութեան առնելով:

Մեր Յարդ. Գննադատին բաղդատութեան առնուած կէտերն ասոնք եղած են. — Նախ թէ, ինչպէս կ'ըսէինք. Տիգրանայ եւ Արտաւազդայ պատմութեանց վերաբերեալ մասանց մէջ, ուր թէեւ Հայկական պատմութիւնը «հաստատուն պատմական հողոյ վրայ կը գտնուի եւ ա՛նդ են միանգամայն նորա փառաւորագոյն եւ ծանօթագոյն էջերն, սակայն իրենացի գրեթէ բան մը չգիտեր այդ արքայից ոչ միոյն եւ ոչ միւսոյն վրայ», եւ թէ, ինչ որ կը պատմէ անոնց վրայ, «լոկ հատուկութիւն տեղեկութիւնք են իրարու կցուած». եւ թէ վերջապէս, «այն տասնեակ գլուխներուն մէջ, զորս յաջողած է այդ երկու թագաւորաց նուիրել, այնչափ տեղ կը բռնէ Հրէաստանը, որչափ Հայաստան». ուստի եւ կը հետեւցունէ թէ անշուշտ զայդ երեւոյթն հարկ էր յառաջ բերել հայ

պատմիչ մը, երբ ինքեան միակ աղբիւր ընտրած ըլլար զՅովսեպոս։ (Արգարեան գրոյց, էջ 39)։

Խոստովանիլ հարկ է մեզ, որ ինչպէս գիտողութիւնքն շատ ուղիղ, նոյնքան ուղիղ է եւ հետեւութիւնն, — բայց մինչեւ ցայդ վայր․ զի երբ կը ստիպուի հաշիւ տալ Պր. Կարիէր նաեւ այն երեւութիւն, որով կը տարբերի խորենացի ի Յովսեպոսէ, եւ կամ շատ անգամ նաեւ բոլոր վին նորս կը պատմէ, իսպառ անդ անգոր կը մնայ Յովսեպոսով մեկնելու գրութիւնն․ եւ ըսելն թէ «երեւակայութեանց» եւ կամ «մտացածին ստեղծմանց» յօրինուածութիւնք են, անկեղծ խոստովանութիւն մի է, թէ ոչ ամենայն երեւոյթք ուրեմն որ կան խորենացւոյ էջերուն մէջ, կրնան Յովսեպոսիւ բացատրուիլ։

Արդ այս պարագայիմ մէջ, եթէ յառաջ մատչիմք մեք, եւ յայտնեմք թէ ի՞նչ երեւոյթ որ մեր Յարգ. Բննադատն կը տեսնէ խորենացւոյ վրայ, զամենքն՝ սկսեալ յառաջնոյն մինչեւ ցվերջինն՝ հաւասարապէս, առանց ինչ զանցառութեան, կարող եմք լուծել Ափրիկանոսիւ, միթէ չէ՞ ստիպեր զմեզ ուղիղ բանն՝ սմա աւելի իրաւունք տալ քան Յովսեպոսի, եւ յիրաւի, եթէ մեր Պատմիչն էջերուն մէջ կը տեսնուին ազգային պատմութեանց «աղքատութիւն», «կցկտուր կարկառանք», «Հրէական», (աւելցունեմք մեք նաեւ) Միջագետային անուանց յաճախութիւն՝ քան թէ Հայաստանի», չէ՞ որ զայդ կը պահանջէին իրօք Ափրիկանոսի գործոյն պայմաններն, որ ինչպէս տեսանք վերեւ, «պատմութիւն» մի էր ոչ Հայկականաց ի մասնաւորի, այլ ընդհանուր ազգաց, եւ թէ իւր գրութեան հիմն կը պահանջէր որ աւելի Հրէականաց առանձինն ուչ զնէր, — եւ թէ իբր զարաւղղութիւն, փոքր ինչ աւելի զբաղէր նաեւ Միջագետային, այսինքն եղեսական պատմութեամբք, իւր անձնական յարաբերութեամբքն որ ունեցած էր տեղւոյն հետ (1)․ եւ թէ վերջապէս պատմութիւնդ «Ժամանակագրական» ըլլալով, իւր անդ տուած տեղեկութիւնքն ըլլային ընդհատ եւ կցկտուր (2)։ — Իսկ զալով այն տարօրինակ երեւութիւն, որ խորենացւոյ պատմութիւնն մերթ կը միաբանի Յովսեպոսի, մերթ յանկարծ կը հեռանայ անկէ, մեք այնր եւս ամենահեշտ մեկնութիւնն կուտամք Ափրիկանոսին։ Զեկուցինք աւ-

(1) Զեմք երկբայիւր որ յանուն Թիւ-Մահրի Ասորւոյ հրատարակած Արգարեան գահակալաց ցանկին նախաղբիւրներն եղած ըլլայ Ափրիկանոսի գործն․ քանզի ծմին նման եւ նա անդ Աքրահաւնեան թուականը կը գործածէ, որ Ասորի պատմչաց համար անսովոր է, իրենց սովորականն ըլլալով Սելեւկեանց թուականը։

(2) Այս է որ խորենացւոյ էջերուն մէջ, աւելի պատմական միաշար ձեւ մը տալու համար, կը տեսնեմք զր նոյն հետքսն, յայնմ ժամանակի, զայսու ժամանակաւ, յեւ այսր ամենայնի, եւն. բացատրութիւնները կը գործածէ։

դէն վերեւ թէ ի՛նչպէս սորա աղբիւրներէն մին էր եւ Յովսեփոս (1)՝ բայց ոչ թէ միշտ հաւատարմաբար հետեւած է անոր․ իւր առաջին կայր նսեւ նիկողայոս Դամասկացի, եւ անոր երբեմն վերադասութիւն տուած է քան Յովսեփոսի (2)՝ թողումք յիշել նաեւ ուրիշ աղբերաց միջամտութիւնը։ Այս կնճօին վրայ աւելցունեմք երկրորդ մը, որ Յովսեփոս ինքըն ալ զնոյն Դամասկացին գործածած է (3), եւ նա եւս ազատաբար

(1) Կը վկայէ մեզ Եւսեբիոսի իւր Քրոնիկանին մէջ յաճախ զայդ երկու պատմիչները ի միասին յիշելն, անոնց մէջ կատարեալ հաւմածայնութիւն տեսնելով․ ինչպէս երբ տեղ մը կ'ըսէ, «Յես Սիմոնի՛ Հրէից զօրավար, որպէս Ափրիկանոս եւ Յովսեփոս պատմեն, լինի Յովհաննէս (դրջ. ունի վրիպակաւ Յովնաթէս), որ եւ Հիւրկանոս, ամս ից» (Ա. 193), եւ ուրիշ տեղ մը, «Վարդեցից եւ ի Յովսեփայ եւ յԱփրիկանոսէ» (Ա. 212․ — Բղդ. եւս Ա. 406)։

(2) Այսմ ապացոյց մը ունիմք Հերովդէսի ի՛նչ աղգէ ըլլալուն խնդրոյն մէջ․ Յովսեփոս, որ չուզեր զնա «հեռայ» ճանչել, զնորա հայրն զԱնտիպատրոս «Եղովմայեցի» կ'անուանէ (Հնախ. ԺԴ, ա, 2), յայտնելով այլուր թէ Եղովմայեցիք՝ հրէութեան նոր զարձած ժողովուրդ, եւ այն՝ բռնի, եւ ատող Հրէից, «կէս Հրեայ» կը նկատուին (ԺԴ, Թ, 1, եւ ԺԴ, Ժե, 2), եւ կը դարձի իսկ զնիկողայոս․ որ առ երեսպատութեան եւ իւր քարեկամին Հերովդի հաճոյանալու համար՝ ստած է եւ զնա «Ասկաղոնացի» անուանած, իբր սերեալ Հրեայ ազնււական ընտանիքէ մը․ որ ի Բաբելոնէ յԱսկաղոն եկած հաստատուած էր, եւ անտի յետոյ գերի տարուած առ Եղովմայեցիս, եւն. (ԺԴ, ա, 3), — թէ եւ դայս գանգատն ընող Յովսեփոսն, մոռանալով այս ըսածը, քիչ վերջն ինքն ալ զՀերովդէս «Հրէայ» կ'անուանէ յայտնի (Ի, ր, 7)։ Արդ Ափրիկանոս թողուլ Յովսեփոսի այս կարծիքը՝ նիկողայոսինը ընդունած է․ ինչպէս յայտնի կը վկայէ Սիւնկեղոս ըսելով․ «Անպիւր յուզի յոմանց զԱնդիպատեայ զհօրէն Հերովդի արքային Հրէից․ զի զնա Յովսեփոս յայլազեղեացն Եղովմայեցեոց ասէ լինել․ այլ ըստ Ափրիկանոսի բանից՝ նա հայրենիս իւր զԱսկաղոն ունէր, եւ էր իսկ ի խմբէ այնոցիկ, որք վերակացուք էին տաճարի դիցն Ապողոնի» (այս, Bonn. էջ 561)։ Եւսեբիոս ալ Ափրիկանոսի կը հետեւի՝ զՀերովդէսի միշտ «Ասկաղոնացի» կոչելով, զանց չընելով նաեւ «այլազգի» բառը կցել, համաձայնելով իմն Յովսեփոսի զաղաքարին հետ՝ նաեւ իւր գաղտնի քրիստոնէական զգացման, «որում չէր անկ Հրէից թաղաւորութիւնն» ըսելով (Քրոն. Ա. 194․ — Բղդ. եւս Ա. 189, եւ Բ, 255)։ — Ուրիշ տեղ մը եւս Ափրիկանոս Յովսեփոսէ դարսուղած է․ կ'երեւի Եւսեբեայ այս խօսքէն․ «Պոմպէոս... զԱնտիպատրոս [դհայր] Հերովդի մանկանն Ասկաղոնացեոյ ի Պաղեստինացեոց աշխարհին ոստիկան կացուցանէր» (Քրոն. Բ, 250), անշուշտ զայս յԱփրիկանոսէ առնելով, հակառակ Յովսեփոսի զի Յովսեփոս զայդ դարձ՝ ոչ Պոմպէի, այլ Գաբիւրիոսի կ'ընծայէ (Հր. Պատ. Ա. ր, 7, եւ Հնախ. ԺԴ, զ, 2), եւ այս օրինակս քանի՜ ճշգրիտ նըմանութիւն ունի Սորենացոյ զմ բերուած առարկայ թեանց։

(3) Յաճախ յայտնած է զայն ինքն իսկ Յովսեփոս, եւ հատուածներ անտի նորա անուամբ իւր պատմութեան մէջ առած․ եւ միանշանակ զիտուած է, որ իւր պատմութիւնն զգալի կերպիւ կ'աղքատանայ յառ Հերովդէսի մահուան, ուր աւարտած էր նիկողայոսի պատմութիւնն, մինչեւ որ հասնի իւր ժամանակակից զէպերոսն։ — Իսկ երկար խօսած է Յովսեփոս իւր աղբերաց վրայ իւր երկու գրոց Յառաջադանութեանց մէջ։

դործածած (1) : Արդ այս մէջ ընդ մէջ այլ եւ այլ պատմադ գոյներու խառնուրդներով՝ Ափրիկանոս նախ ուրեմն կը ներկուի, եւ անտի խորե- նացւոյ վրայ կը ցոլանայ : Ի՞նչ այլ եւս դարմանաց կամ անբացատրելի գաղտնեաց տեղի կը մնայ, երբ մեր Մերուհւոյն բանից մէջ մերթ Յով- սեպոս վճիտ տեսնուի, մերթ կիսաւեր մթնշաղ, եւ մերթ եւս բոլորո- վին անհետ եղած, եւ պնդել թէ Յովսեպոս է նորա աղբիւրն, եւ ոչ Ափրիկանոս, եւ թէ մնացածն «ստութիւնք երեւակայական դիւտք» են : Զայս հետեւութիւնն ուրիշ բանի չեմք նմանեցուներ, բայց այն մար- դուն ըսածին, որ աչքը անգամ մը խայտադէտ (kaléidoscope) դործոյն վրայ դնելով, առանց այլ ինչ քննելու, կը գոչէ իսկոյն՝ թէ «սատա- նայական ոգի» մը կայ այդ դործւոյն մէջ : Մեկնութեանց դիւրագոյնն, բայց ոչ կարծեմք ուղիղն եւ բանաւոր :

Շարունակելի

ՍՈՒՔ . Վ . ՊԱՐՈՆԵԱՆ

(1) Տես վերջընթեր ծանօթութիւնը :